

ОКТАВИЈА НЕДЕЛКУ

МИЛОРАД ПАВИЋ У РУМУНИЈИ

О значају и неопходности превођења написано је доста радова, али ипак недовољно убедљиво, будући да је сам чин превођења једна од најконкретнијих и најважнијих друштвених активности у посредовању и размени културних вредности. Рецепција књижевних остварења са простора бивше Југославије у свету након друге половине XX века доказала је појачан интерес за Југославију у целини, а посебно за српску књижевност.

О почецима рецепције југословенских књижевности у Румунији, у периоду од 1954. до 1970. године прошлог века, темељан рад објављен у зборнику радова са симпозијума одржаног у Вршцу 1970. године написала је покојна професорка Војислава Стојановић.¹ Чланак је посвећен српско(југословенско)-румунским културним односима, с посебним освртом на допринос Катедре за славистику, односно на активност Одсека за српскохрватски језик на Универзитету у Букурешту која је везана за промовисање превода, селекцију и рангирање највреднијих дела југословенских књижевности у складу са политичком идеологијом тога времена.

Од српских писаца преведених у оно време највећу популарност уживали су Бранислав Нушић, Бранко Топић и Иво Андрић, управо овим редоследом. Иако су прозна дела махом излазила у томовима, поезија је углавном превођена у периодици, књижевним часописима, са изузетком збирке поезије Васка Попе² у преводу Никите Станескуа (Nichita Stănescu). Није занемарљив број пре-

¹ Војислава Стојановић, „Југословенске књижевности у Румунији”, у: *Actele simpozionului dedicat relațiilor (sârbo) iugoslavo-române / Радови симпозијума српско (југословенско)-румунских веза*, Либертатаеа, Панчево 1971, 383–397.

² Васко Попа, *Versuri/Стихови*, превод Никита Станеску, Тинеретулуј, Букурешт 1966.

вода драмских текстова који је рађен за потребе позоришта, радија, телевизије, што је данас културни чин који је готово изумро. Након седамдесетих година прошлог века афирмисала се нова генерација књижевних преводаца са бившег југословенског културног простора (сада српског, хрватског, босанског, македонског, словеначког или црногорског) која је формирана на темељу заједничке идеологије и поштовања реципроцитета, која је превевши више од 150 репрезентативних књижевних дела успела да продре довољно дубоко у румунски културни простор. Након пада комунистичког режима 1989. године, укидањем цензуре и појавом слободне приватизације, у периоду транзиције долази до праве издавачке експлозије и до појаве великог броја приватних издавачких кућа, штампарија и књижевних часописа намењених свим категоријама читалаца. На тржишту је завладао финансијски критеријум профита наметнут законом немилосрдне капиталистичке економије понуде и потражње, чиме је забележен значајан пад куповне моћи; књига постаје све скупља роба и самим тим све недоступнија. У таквим условима почињу да се преводе књижевна дела, такозвана „литература из фиоке”, будући да се промовишу писци дисиденти и емигранти (Милован Ђилас). Истовремено се намећу маргинални књижевни жанрови и преводи верске литературе, што је до тада било забрањено. Са повећањем броја преведених наслова, међутим, драстично опада њихов тираж, тако да се број од неколико стотина или десетина хиљада примерака за време комунизма свео на свега неколико стотина примерака. Данас је румунском издавачком сценом овладао неколико издавачких кућа или група јаких издавача који су преузели улогу у промовисању културних и књижевних вредности. Репрезентативне издавачке куће, као што су „Humanitas”, „Niculescu”, „Nemira”, „Paralela 45”, „Polirom”, „Univers”, „Curtea Veche” из Букурешта, као и издавачка кућа Савеза Срба у Румунији и „Editura de Vest” из Темишвара, објављују преводе српске књижевности. Све до 1990. године преводиоци су били меродавни да предложе издавачима наслове и писце које треба превести, а данас то чине издавачке куће, учеснице на бројним међународним сајмовима књига, будући да се отвара питање ауторских права која у већини случајева задржавају приватне агенције, а преговори се врше на нивоу дотичних институција. Није редак случај да сами преводиоци остваре ексклузивно право за преведено дело: Маријана Штефанеску (Mariana Ștefănescu) за дело Милорада Павића или Душан Бајски (Dușan Baiski) за дело Вука Драшковића.

Са распадом бивше Југославије почињу стидљиво да се успостављају нови културни простори и у исто време рецепција њихове

литературе. Упркос географској близини, сродној духовности, сличној историји коју су често делили наши народи, рецепција српске књижевности забележена у Румунији од 1990. године најчешће је реализована као последица књижевног и уметничког утицаја на западну културу коју су изазвали писци са бившег југословенског простора. Такав је случај писаца као што су Иво Андрић, Милош Црњански, Милорад Павић, Борислав Пекић, Душан Ковачевић, Данило Киш, Васко Попа и други чија су дела преведена на румунски језик тек након што су остварили „међународну каријеру”. Читаоцу се ставља на располагање изузетно богата и разноврсна понуда, нецензурисана и нажалост неселектована, а једини одлучујући критеријум тиче се економског утркивања које, морамо признати, није увек мерило вредности. У наставку, проза, конкретно роман, одлично се котира у продаји, док се превођење поезије финасијски подржава од стране књижевних удружења писаца, или од фондова разних културних институција, а неретко и по принципу реципроцитета, конкретно од неког приватног лица. Нажалост, данашње стање констатује велики пропуст када је реч о преводима драмских текстова.³

Од српских писаца најпревођенији у Румунији је Милорад Павић, чијих је шест романа преведено на румунски језик, затим следи Милош Црњански са својих пет преведених дела и Данило Киш, чијих је такође пет књижевних остварења преведено на румунски језик. Милорад Павић је без сумње један од најрепрезентативнијих писаца српске књижевности, стваралац који је свечано отворио врата једној новој књижевној врсти, који покушава да научи смисао отуђених речи једног изгубљеног језика из одавно угашених времена, који руши књижевни канон и гледа кроз призмину фантастике, мита, легенде и историје, креирајући сопствени књижевни универзум, сопствену визију која се огледа у палимпсесту. Уједно, Павић је писац који припада истој духовној породици уз Борхеса, Калвина, Ека или Кортазара и уз многе друге који су отворили нове књижевне путеве и у свом делу применили теорије формализма, структурализма, интертекстуалности, метатекста и постмодерног начина приповедања. Реч је о значајном достигнућу нетипичном за ову зону Европе, где се вечност спаја и ставља у равнотежу са безначајним, где трагично доживљује неочекивану компензацију комичног и ироније, где је сопствено ослобађање

³ Изузетак чини збирка *Antologie din dramaturgia contemporană din Balcani / Анџологија савремене драматургије Балкана*, приредила Андреја Думитру, предговор Дојна Пап и Јоана Јероним, превод драмских дела Јоана Флора и Руксандра Ламбру, Културна задужбина „Камил Петреску” и часопис *Teatrul azi*, Букурешт 2008.

базирано на немоћи прилагођавања на западну перформансу, удружено са аутоиронијом, са тенденцијама самоомаловажавања типичним за Балкан. Међутим, Милорад Павић успева да превазиђе све што је наизглед условљено овим простором, да ухвати суштину менталне матрице у низу необичне књижевне изградње, те да изгради дубоку оригиналност која га сврстава међу највеће ствараоце с краја XX и почетка XXI века.

Преведен на преко шездесет језика света, роман *Dicționarul khazarilor* (*Хазарски речник*) је најпре изашао у издавачкој кући „Немира” („Nemira”) 1998. године, а затим 2003. године у издавачкој кући „Паралела 45” („Paralela 45”). Ово Павићево књижевно остварење критика сматра „апсолутном књижевношћу”, продуктом „једног приповедача хомерске снаге” који је способен да својом магијом по други пут конкурише Шехерезади. Године 2000. издавачка кућа „Универс” („Univers”) објавила је у оквиру културолошких студија задужбине „A treia Europă” („Трећа Европа”), роман *Peisaj pictat în ceaî* (*Предео сликан чајем*), а 2003. године захваљујући издавачкој кући „Паралела 45” светлост штампе угледао је роман *Partea lăuntrică a vântului* (*Унутрашња ситрана вејра*). У оквиру исте издавачке куће 2006. године објављен је роман *Ultima iubire la Țarigrad. Îndreptar de ghicit* (*Последња љубав у Цариграду. Приручник за гађање*), док је роман *Mantia de stele. Ghid astrologic pentru cei neavizați* (*Звездани илашћии. Асиролошки водич за неујућене*) 2008. године објавила издавачка кућа „Хуманитас”. Издавачка кућа „Паралела 45” објавила је 2009. године роман *Celălalt trup* (*Друго тело*). Превод још једног изузетног Павићевог остварења, романа *Кушџија за њасање*, већ дуги низ година је у припреми код издавачке куће „Хуманитас” и још увек је необјављен. Личност која је приближила румунском читаоцу Милорада Павића је Маријана Штефанеску (Mariana Ștefănescu), неуморни преводилац чија је заслуга у промовисању српске савремене књижевности у Румунији неоспорна. Драматизација романа *Mantia de stele. Îndreptar astrologic pentru cei neavizați* (*Звездани илашћии. Асиролошки иприручник за неујућене*) изведена је 2000. године у Teatrul Mic (Малом позоришту) у Букурешту.

Рецеиција књижевног дела Милорада Павића

Рецепцију књижевног дела Милорада Павића на румунском културном простору не можемо анализирати по етапама, јер је шест наведених романа преведено и објављено у релативно кратком временском периоду од једне деценије (1998–2009). Оно што је изгледало као издавачка експлозија, маркетиншка стратегија,

показало се као неуспех у изразито неповољном политичком контексту за једног српског писца који је дошао из анатемисане земље, што је довело до слабог одјека његовог дела код румунске публике. Након његове смрти, међутим, појавило се много коментара у виртуелном простору – лични блогови – а у једном од последњих ударних коментара упозорени смо да нас је напустио потенцијални добитник Нобелове награде:

Сањам да му куцам на врата и питам га све што желим о његовим књигама. Сањам да правимо најлепши интервју и, од свих писаца, он је био једини који је имао, сигуран сам, поуздане одговоре за мене. Нисам ништа учинио да стигнем до Београда и то је још једна лекција којој ме је научио, а да и не зна: *немој чекајти никакав знак да би остварио своје оствариве снове*. Милорад Павић је једини писац који је након што сам прочитао његову прву књигу пробудио у мени осећај да морам открити све остале. И успео сам, захваљујући управо преводу његових шест романа на румунски језик. Милорад Павић је преминуо јуче, 30. новембра 2009. године. Имао је 80 година. Када би сваки читалац на свету могао да уручи Нобелову награду за књижевност, ја бих је доделио њему. Сама помисао да се више неће појавити неки његов нови роман буди у мени жал за тим сном.⁴

За разлику од западњака, који су посматрали са дивљењем иновације на основу којих је Милорад Павић градио своје романе, експериментишући хипертекстом, румунски читаоци су доживели неочекивана остварења овог писца – разводњавање наративне структуре која је постепено била замењена дозом маниризма и спектаклом форме, са доста опреза. Без сумње, издвојено из контекста превода, консекутивно објављивање ових 6 романа доступних на румунском језику (*Хазарски речник*, *Предео сликан чајем*, *Унуирациња сирана веира*, *Последња љубав у Цариграду*, *Приручник за зајшање*, *Звездани илацији*, *Асиролошки водич за неујућене*, *Друго тело*) представља интересантно и веома узбудљиво искуство. Павић се усуђује да се бави тако крупним темама које скоро да захтевају да буду написане великим словима. У овом смислу писац пријатно изненађује и можемо га заволети преко сваке мере. Али читани редом, његови романи почињу да „оксидирају”, баш као стари накит који се држи заједно у истој кутији. Заиста, можемо потврдити да свих шест његових преведених књига афирмишу

⁴ Михнеа Маруца, „A murit Milorad Pavić – scriitorul visurilor / Умро је Милорад Павић – писац снова”, блог: mihneamaruta.ro/2009/12/01/a-murit-milorad-pavic-scriitorul-visurilor/.

пишчеву поетику, те да из ње можемо извући константе. Павић је одличан градитељ обдарен бујном маштом коју каналише, међутим, у једном правцу. Недостатак таквог „предозирања” јесте управо утисак презасићености, која је помало замарајућа. Павић све више фокусира своју пажњу на изворну форму, неминовно на граници са барокном меланхолијом чудесног. Укус публике усмерен је мање на намерну естетику ових романа (форма), а много више на укус наративног производа (садржај). Сходно томе, ставови читалаца и критичара могу варирати у односу на различите књиге, што доводи до једног егзотичног Павића којег обожавају у односу на оног другог, мање занимљивог Павића, којег не разумете. Овако се такође можда објашњава бледуња одјек (част изузецима) који су доживели Павићеви романи у румунској књижевној критици, која је неправедно, са свега неколико значајних прегледа и рецензија, оценила овог великог писца.

Тако је књижевна критичарка Олга Штефан (Olga Ștefan) дала следеће оштре изјаве поводом дела овог писца:

За евентуалне процењиваче овог писца, Милорад Павић је аутор проблематичне ситуације: лако прихватљив, а исто тако лако га се можемо и одрећи. Фасцинантан и неподношљив. За ишчитавање изнова и у исто време неразумљив. Нечитљив и јасан. (...) Било би дивно да се не успостави рутина у присуству чудесних визија, било би сјајно да останемо доследни у оцењивању његовог лика у директно пропорционалној мери са доследном кључном сликом о њему. Али све то није ништа друго до основни састојци Павићевог рецепта. А Павићев рецепт је метастаза Павићевих текстова којима привремено гарантује њихов опстанак, обезбеђујући им колапс.⁵

„Хазарски речник” – роман лексикон

Занимљиво је пратити судбину ове књиге, објављене у два издања због преправки у штампању. Прво издање објављено је 1998. године (скоро деценију и по након што је написан роман) у издавачкој кући „Немира”, у преводу Маријане Штефанеску (која ће постати „званични преводилац” Павића) са француског језика, са очигледним пропустом у наслову: *Dictionar khazar. Roman lexic în 100.000 de cuvinte. Exemplar feminin*⁶ (*Хазарски речник – роман*

⁵ Олга Штефан (песник, писац), „Milorad Pavić – in between”, *Echinox*, бр. 5–8, Клуж 2008.

⁶ Милорад Павић, *Dictionar khazar. Roman-lexic în 100.000 de cuvinte, Exemplar feminin*, превод са француског језика Маријана Штефанеску, библиотека „Бабел”, Немира, Букурешт 1998, 320.

лексикон у 100.000 речи, женски примерак). Флагрантна конфузија (преводиоца или издавача) односи се на реч *lexic* = лексикон vs. *lexicon* = речник у наслову. Друго издање, захваљујући истом преводиоцу, појавило се 2003. године у издавачкој кући „Паралела 45” у преводу са српског језика, уз строгу корекцију у наслову: *Dicționar khazar. Roman lexicon în 100.000 de cuvinte. Exemplar masculin*⁷ (Хазарски речник – роман лексикон у 100.000 речи, мушки примерак).

Први изузетно похвални критички осврти на овај роман појавили су се одмах након штампања другог издања:

Пре неколико година издавачка кућа „Немира” објавила је *Хазарски речник* – са поднасловом *Роман-лексикон у 100.000 речи, женски примерак* – аутора Милорада Павића. Ова књига није промовисана, није било помпе око ње и њен излазак из штампе није посебно обележен. Српски аутор, заправо не допирући до читаоца, на парадоксалан начин, нашао се у бизарној ситуацији као полуанониман аутор. Није цитиран од стране ауторизованих критичких гласова, није ступио на нашу општу културну сцену. Књига о којој је реч још увек се може купити у књижари. Оно што произилази из овог примера је то што за непосредан успех на тржишту није довољан само квалитет. Кривица можда лежи у предрасудама румунског просечног читаоца, који се осећа удобније у својој англофилији или франкофилији. Или је реч о недостатку интереса издавача у смислу адекватног ширења информације у јавности? Зато што у садашњем тренутку Милорад Павић јесте један од највећих – ако не и најбољих! – познатих писаца Источне Европе. (...) Борхесовска књига по ерудицији и по параболничним структурама, *Хазарски речник* је, међутим, упркос привиду, јединствени романескни пројекат, па се бројне уклопљене биографије показују као фрагменти једне целине која се заправо тек на крају књиге објављује. Постмодернистички фикционар, аутор у маниру фантастике умрежава, полазећи од неколико историјских података, егзистенцију хазарског становништва од VII до X века, које су касније прогутали други народи – мистичко писање у којем се време раствара, а стварност је колаж фантастичких догађаја који бивају прихваћени некако судбински, предодређени. (...) Павићева књига је постмодерна наративна која наглашава мистично и езотерично, фрагментарно и у исто време обимну и комплексну грађу, фикцију без препрека, али

⁷ Милорад Павић, *Dicționar khazar. Roman-lexicon în 100.000 de cuvinte, Exemplar masculin*, превод са српског језика Маријана Штефанеску, Паралела 45, Питешт 2003, 320.

и ревалоризацију митова и легенди са имагинарног балканског простора.⁸

Посебна структура романа ће изазвати дивљење многих писаца који ће му посветити значајне есеје објављене у књижевним часописима:

За многе европске читаоце (и не само европске) најнеобичнији и најезотеричнији роман двадесетог века је *Хазарски речник* – роман-лексикон у 100.000 речи Милорада Павића само зато што је то књига која руши канонску идеју романа и исто тако нарушава класичан став читаоца. Као метафикција, роман *Хазарски речник* се показао као борхесовска пешчана књига, наслеђујући и рециклирајући (реинвентаришући) трикове овог аргентинског писца; идеја романа се урушава, а ситуација читаоца је збуњујућа у екстремном смислу речи с обзиром на експеримент којем је читалац подвргнут. (...) Главни улог *Хазарског речника* је то што је реч о интеронирничкој метафикцији. Бизарни и фасцинантни роман Милорада Павића има ониричку и езотеричну архитектуру која ће учинити завидним, макар и делимично, надреалисте и њихове следбенике. Роман је толико бизаран да се може читати само као списак имена изменљивих аватара. И похвале на рачун Милорада Павића – одлично је написан.⁹

Након смрти аутора, преводилац Маријана Штефанеску залаже се још једном да Павића врати пажњи критичара, покушавајући да сензибилише потенцијал јавности читалаца и љубитеља Павићевог дела:

Визионарство српског писца никако није само последица маште, већ је стварано напорно, у катакомбама историје – у архивама широм света. Не познајем ниједног другог писца који је са собом кући донео, на свом језику, толико народа из различитих историјских раздобља, од Хазара амазонских домородаца, до Руса и Јевреја. У платно своје нарације Павић је уткао тајне многих племена о којима стручњаци из те области немају сазнања, као што је случај са немачким стручњацима који су признали да су пронашли многе одговоре управо у Павићевом роману.¹⁰

⁸ Јоана Николае (песникиња), „Dicționarul khazar – o revelație” („Хазарски речник – право откриће”) у часопису *Observator cultural*, бр. 152, 2003.

⁹ Руксандра Чесереану (прозни писац), „Metaficțiune inter-onirică” („Интер-онирична метафикција”), есеј у часопису *România literară*, бр. 33, 2010.

¹⁰ Маријана Штефанеску, „Meridiane: Milorad Pavić” („Меридијани: Милорад Павић”), у часопису *România literară*, бр. 50, Букурешт 2009.

Нестанак писца је у сећање многих донело његово необјављено дело, представљајући оригинални рад, карактеристичан за касни постмодернизам XXI века у онлајн верзији:

Хазарски речник је књига пуна истинито-чудесних прича које у једнакој мери подсећају на дела Борхеса, Маркеса и Умберта Ека. (...) Из романа одјекује глас енциклопедијског ума, једног познаваоца простора из којег потиче, познаваоца вијуга историје, као и имагинарног у којем се прелива чудесно.¹¹

Роман лексикон је изазвао и политичке реакције, представљајући снажан аргумент у вези са катастрофалном ситуацијом процене вредности, кроз мишљења изражена од стране новинара у медијима:

„Познато је да онда када изумире један народ, најпре се губи виши слој друштва, а у исто време и књижевност са њом”, рекао је српски писац Милорад Павић у роману *Хазарски речник*. Можемо ли сматрати да се Румунија, у смислу књижевности и високог друштва, налази изван ове једначине коју је формулисао Павић? Ни у ком случају! (...) Милорад Павић заправо упозорава на најстрашније оружје за уништење једног народа. Реч је о најопаснијој реалности са којом би могли да се суоче људи пре него што нестану са историјске сцене: реч је о промени вредности! Променом вредности један народ може да постане нешто друго током времена, или може да постане веома рањив у погледу евентуалне културне колонизације извана. Вредности су снаге које обликују друштво у целини и пружају доследност и отпорност на притисак за промену извана. Када унутрашње вредности нестану и постану маргинализоване, у креативном виду ступају на сцену нове културне вредности, различите и у етничком смислу. Румунија ће се распасти управо из ових разлога: због намерно искривљених вредности.¹²

„Предео сликан чајем” – роман ребус

Други роман, *Предео сликан чајем*¹³, роман-укрштеница, појављује се у престижној издавачкој кући „Универс” која има дугу

¹¹ Андреја Морару, „Milorad Pavić – plurivalenta simbolurilor” („Милорад Павић – плуривалентност симбола”), на блогу „Raftul cu idei” („Полица за идеје”), 15. јун 2014.

¹² Адријан Мажуру (историчар, новинар), „Ce vor khazarii?” („Шта желе Хазари?”), у листу *Cotidianul*, 21. новембар 2011.

¹³ Милорад Павић, *Peisaj pictat în ceaî*, превод Маријана Штефанеску, хронолошки подаци о писцу Јован Радин, Универс, Букурешт 2000, 326.

традицију, у оквиру библиотеке „Трећа Европа” серије „Проза Централне и Источне Европе”, са финансијском подршком фондације Про Хелветика (Pro Helvetica), што је био знак да Павић почиње да улази у културни миље румунских издавача.

Инвентиван на плану форме, Павић чини да се осећате као аутор заједно са њим. Стварност и ониричко, прошлост и садашњост се спајају кроз историју приче о свецима и искушењима зла. Главни јунак је град Београд, који обухвата све остало, својом архитектуром, улицама и сокацима, градским трговима. И све њих који се рачвају читате хоризонтално или вертикално. Роман ребус предлаже и мозаичне ликове. У коначном расплету простора, читалац налази свој одраз у огледалу. Његов унутрашњи живот понекад може бити опонашање судбине ликова које декодира, производ минираног света на Балкану. Иновативна и експериментална стратегија, покушај да се оснаже књижевне границе, не може, међутим, да обухвати ширу димензију писања, али ни живот Милорада Павића који, према властитим речима „нема биографију, већ само библиографију”.

Са истом доследношћу, Маријана Штефанеску ће скренути пажњу у часопису *România literară* на појаву овог романа, наглашавајући „фантастичну православну енциклопедију” на коју се писац позива:

Карактеристика целог романескног остварења Милорада Павића је неговање фантастичног које називамо фантастично православно енциклопедијско. Овде верујемо да бисмо српског писца Милорада Павића могли упоредити са румунским аутором и романописцем Мирчом Елијадеом. (...) У другом роману, *Предео сликан чајем* (Просвета, Београд 1988), Милорад Павић, аутор феноменалног романа *Хазарски речник* (роман се појавио у Београду 1984. године и познат је у свету преко превода на 60 језика, између осталих на румунски) предлаже читање тако што гради причу кроз коју демантује лажне вредности друштва. (...) Ако роман *Хазарски речник* Милорада Павића даје осећај упозорења малим народима који су се нашли под притиском великих идеологија, књига *Предео сликан чајем* нуди атрибут „еколошког романа” са назнаком на „вертикално”, у односу на наративни простор који се окупља у духу једног кода са којим су румунски читаоци донекле упознати.¹⁴

Много похвалније рецензије романа налазимо у виртуелном простору, по веб-страницама или по личним блогovima које су

¹⁴ Маријана Штефанеску, „Verticala 2” („Вертикала 2”), у часопису *România literară*, бр. 12, 2000.

креирали аутори из Републике Молдавије. То је, на пример, случај песникиње и списатељице Ане Марије Пилкин (Ana Maria Pilchin), која је дала истинску слику наративних техника које је Павић користио овом роману:

Милорад Павић, српски аутор, говорио је да је био један од најнечитанијих писаца у својој земљи све до 1984. године, након чега је постао најчитанији... Овај писац недовољно читан, а потом детаљно ишчитан... умро је последњег дана ове јесени. Ја не желим да моје речи звуче као некролог, да оглашавају читуљу, само имам још једну прилику да кажем да постоји узбудљива књига која ме је зауставила у јурњави овог потрошачког времена. Романом *Предео сликан чајем* аутор предлаже нови роман-укрштеницу који интригира бројем различитих могућности читања. Техника коју је изабрао Павић природно нас наводи да помислимо на Кортазарове *Школице*, али запањује нас личним стилем, јер је он истински аутор Источне Европе који не може да избегне специфичан балкански тренд самоомаловажавања и минимализовања себе. Хиперлитература је оно у шта можемо урачунати овакав жанр. Павић је веома инвентиван на плану форме, али има храбрости да прогура рецепт до отвореног писања. Једно је сигурно, проживећете вежбу мозаика, фрактуризма, читање и поновно ишчитавање слагалице. Ношени сте кроз улице пуне мистериозних тајни, љубавних прича, раста-нака и састанака. (...) Павићева књига је отворени постмодерни интерактивни роман. То је рафинирана књига намењена одабраном читаоцу. (...) Разин слика пејзаже уз помоћ црног воћног чаја помещаног са бледо розе наранџастим чајем, а на то додајемо још и јарко црвени хибискус и тамнољубичасти изоп и камилицу и многе друге врсте чајева. *Предео сликан чајем* је балканска зона осликана енглеским, кинеским, руским, локалним чајем (оним од трава) и представља мешавину и сусрет цивилизација.¹⁵

Коментари су присутни и на форуму, међу страственим читаоцима који касније откривају Павића. Ево једног одломка поводом читања овог романа:

Као коначни суд на крају... Могу само да кажем да је то једна од најуспешнијих књига од свих које сам успео да прочитам. Само једна упоредива са овом (строго у смислу вредности) пада ми на

¹⁵ Марија Пилкин, „Peisaj pictat în ceai sau roman careu. Literatura noastră cea de toți Balcanii” („Предео сликан чајем или роман укрштеница. Наша насушна балканска књижевност”), сајт: www.poezie.ro/index.ph/essay/13925591/index.html, 25. I 2010.

памет, а то је Љосин *Раџ* за крај *свеџа*. Књига је заиста вредна читања. Ако можете да је пронађете, покушајте да је прочитате. Посебно ако жудите за егзотичном прозом, магијским реализмом и сличним стварима.¹⁶

„*Унуџраџња сџрана веџра или роман о Хери и Леандру*”
– роман џещчаник

Трећи роман, *Унуџраџња сџрана веџра или роман о Хери и Леандру*¹⁷, роман пешчаник, објављен је након неколико година у издавачкој кући „Паралела 45”. Павић је писац чије књиге, чини се, причају исту причу из различитих перспектива. У овом роману аутор пружа јединствену и магичну љубавну причу на непогрешив начин – љубавни пар изгледа као једини облик људског испуњења, као циљ али и услов, дуалност као суштина постојања, прожет трагичном људском судбином. У безвременој легенди, двоје заљубљених, бачени случајно у свет, једно у Београд двадесетих и тридесетих година XX века, друго у југоисточну Европу у осамнаестом веку, пркосећи времену, подругљиво прескачу преко векова да би се могли сусрести и бити заједно у смрти управо усред приповедања. Павићев маниризам је текстуалне природе. Он је апсолутни стилиста који негује метафоре које се гранају, бизарне, синтаксичке структуре које минирају логичан след перцепције. Павић је тежак за читање и захтева једнак напор у реконструкцији идеја. *Унуџраџња сџрана веџра* је окултни роман који прибегава средствима палимпсеста.

Нажалост, роман није уживао адекватну промоцију у књижевној штампи, али то није спречило Павићеве читаоце да изразе своје ставове, процене и дају вредносне судове на блогovima и личним сајтовима, те поделе са нама радост читања: „То је једна од најлепших књига које сам прочитала. Да, у последње време сам имала велику срећу... Са неким писцима заиста не можете погрешити!”¹⁸

„*Последња љубав у Цариџраду. Приручник за џаџање*”
– роман џароџ

Године 2006. исти издавач, „Паралела 45”, у преводу истог преводиоца који потписује „интегралу Павић”, објављује роман

¹⁶ Александру Гавриш, „Peisaj pictat în ceai”, сајт: alexandrugavris.blogspot.com/2010/01/peisaj-pictat-in-ceai.html, 28. I 2010.

¹⁷ Милорад Павић, *Partea lăuntrică a vîntului sau roman despre Hero și Leandru*, превод Маријана Штефанеску, библиотека „Проксима”, Паралела 45, Букурешт 2003, 146.

¹⁸ Сајт: <https://feeria.wordpress.com/.../partea-launtrica-a-vantului-milorad-pavic>.

*Последња љубав у Цариграду. Приручник за гађање*¹⁹, инспирисан симболима тарот карата, а паковање од 22 карте стоји као додатак уз књигу. Роман предлаже езотерично тумачење тарота које предвиђа не будућност већ прошлост, кроз авантуре његових ликова које се дешавају ван времена. Књига је прича о љубави и смрти, рату и животу кроз призму симболичне игре тарот картама. Радња романа одвија се на територији без карте, у простору и времену где фикција не познаје границе, где се стварност и ониричко преплићу све до идентификације. Како на еротском плану, тако и на лирском, читалац Павићево приповедање може довести у склад са сопственим постојањем, тарот карте приложене на крају књиге олакшавају транспарентно читање.

Овај Павићев роман је уживао већу пажњу књижевне штампе. Дакле, постоји похвална хроника на рачун овог романа у књижевном часопису *Supliment de cultură*, који је потписала новинарка Ана-Марија Онисеј (Ana-Maria Onisei):

Шарм Милорада Павића не доноси ништа што сте до сада прочитали. Оригиналност, постмодернизам и експеримент су три основне карактеристике његових романа. Један је у облику речника, други у форми пешчаника, следећи је роман-ребус и на крају роман-тарот – позивају се на личност и фикцију без граница. Павић оправдава ексцентричност у очима читаоца кроз приче о традицији (од Грка до Шехерезаде, све имају траг магије), враћајући се на првобитне вредности народа. (...) Суптилније и овог пута из перспективе теме као што је љубав (подтекст мушке, доминација мушкарца над женама и на крају емотивна еманципација), недавно објављена књига *Последња љубав у Цариграду. Приручник за гађање* има у прилогу приче тарот карте „за особе оба пола”. (...) С оне стране укуса пасуса написаних пророчким језиком и мисли о мушко-женским односима у свемиру, роман се може посматрати као полазна тачка за документацију.²⁰

Списатељица и новинарка Магдалена Коломбет (Magdalena Colombet) у културном кутку часописа *Cotidianul* потписала је занимљиву хронику овог романа у контрастивном кључу експеримента са тарот картама за игру, развијеног од стране других писаца као што су Итало Калвино, Хулио Кортазар и румунски писац Штефан Агопијан (Ștefan Agopian):

¹⁹ Милорад Павић, *Ultima iubire la Tarigrad, Îndreptar pentru ghicit*, превод Маријана Штефанеску, библиотека „Безгранична фикција”, Паралела 45, Букурешт 2006, 192.

²⁰ Ана Марија Онисеј, „Îndreptar postmodern de ghicit” („Постмодерни приручник за гатање”), у часопису *Supliment de cultură*, бр. 103, 18. XI 2006.

Павићева најновија књига, *Последња љубав у Цариграду. Приручник за гађање*, далеко је од тога да може да вас разочара, можда ће вас пре заинтриговати и пратити по броју могућих читања. Павићеви експерименти изгледају много боље него што се чини. То је без сумње истинска литература. Хиперлитература, ако хоћете, али пре свега литература. *Последња љубав у Цариграду* изгледа као комбинација Итала Калвина, Хулија Кортазара и Штефана Агопијана. И Калвино се игра таротом, а Агопијан пише скоро на исти начин: врло концентрисано, лирично, екстремно „уметнички”. Извесна фасцинација историјом, склоност ка нејасним епизодама и/или маргиналије историје је оно што је заједничко Павићу и Агопијану. Ако сте прочитали Агопијана и ако вам се допао, Павић ће вам се свидети још више. Ако нисте уопште прочитали Агопијана, дајте себи шансу. Није лако штиво, али то је сигурно један од најважнијих румунских писаца, по мом мишљењу. Ако сте прочитали Агопијана и није вам се допао, ипак постоји шанса да вам се допадне Павић, јер је он врло инвентиван писац на плану форме и ту му нема премца.²¹

У другом критичком прегледу Адријана Ђонеа (Adriana Giunea) је забележила на порталу издавачких новина појаву овог романа који је инспирисан симболима тарот карата наводећи да „Милорад Павић пише романе које треба читати а не препричавати. Нит дешавања се одвија када се 'ликови' који долазе из света тарота изнова мешају на захтев протагониста који ће увек тражити друга значења будућности створене по налогу пророчких књига. Роман има све елементе савршеног штива: талентованог писца, мистериозне портрете, значајне догађаје, разумевање приче које је одложено до исхода, помешано у оригиналном наративу”.²²

Појава романа ће постати и новинарски предтекст који се односи на драму Срба и на рат који им је запечатио судбину:

Последња љубав у Цариграду прати причу породице ратника из Трста која живи у Наполеоновом царству. Сликовити ликови имају забрањене љубави у различитим временима и епохама. Аутор отвара свет прожет мистериозним детаљима и езотеричним сугестијама, аутор дели свет на господаре и робове или мушкарце и жене који су ухваћени у хегемонистичкој борби полова у којој је љубав најчешће жртвована.²³

²¹ Магдалена Коломбет, „Ultima iubire la Tarigrad. Îndreptar pentru ghicit” у листу *Cotidianul*, 25. VII 2006.

²² Адријана Ђонеа, „Ultima iubire la Tarigrad”, townportal.ro/carti/page/54/adriana-geonea/milorad-pavic-ultima-iubire-la-tarigrad/.

²³ Адријана Ђонеа, „Cărțile de tarot și destinul sârbilor” („Тарот карте и судбина Срба”), у листу *Evenimentul zilei*, 8. VIII 2006.

„Звездани ѿлацӣ. Асѿролоѿки водич за неѿѿѿене”
– роман puzzle

Пети роман, *Звездани ѿлацӣ. Асѿролоѿки водич за неѿѿѿене*²⁴, појављује се у најпрестижнијој издавачкој кући у Румунији – „Хуманитас” – 2008. године у преводу истог преводиоца и доживљава значајну промоцију како у писаној штампи, тако и у виртуелном књижевном облику у виду хроника, рецензија или једноставних коментара.

Осврнућемо се само на неке од њих: Кристијан Александру (Cristian Alexandru), песник, есејиста и историчар поставио је преко 200 рецензија на порталу Bookiseala/Срицање (први румунски портал намењен искључиво промоцији књига у електронској форми) и нешто од поменутих критичких осврта посвећено је управо Павићу, „значајном писцу југоисточне европске књижевности”. У једној рецензији постављеној 8. XI 2012. која се односи на роман *Звездани ѿлацӣ. Асѿролоѿки водич за неѿѿѿене*, поменути критичар процењује да је реч о роману „снажне ониричке снаге и стога пуном илузија”, те је у овом случају сан централна тема. Сматра да је роман написан „у виду упозорења, пун полета”, будући да је реч о „комбинацији психолошког, филозофског, историјског и детективског романа”.

Новинар Разван Михај Наѿтасе (Răzvan Mihai Năstase) објавио је у књижевном часопису *Contrafort*, у рубрици „Хроника преводиоца” суптилну и обимну рецензију романа под сугестивним насловом „Љубав записана у звездама”. У уводу свог чланка доноси релевантне коментаре који се односе на тешкоће у чину превођења, посебно када је у питању Павић. Свака његова књига представља „невероватан издавачки догађај”, а сваки роман „представу, праву књижевну послатицу високог ранга”. У наставку аутор даје процену књижевног дискурса који Павић користи:

Књига која није изузетак од формалне бизарности на коју смо навикли, нити од писања – слагалице које је пуно загонетки и смисла. (...) Књига Милорада Павића је роман-предмет који се чита у миру, лежерно и са уживањем. Неретко фразе, одломке и цела поглавља треба поново прочитати. Али иза наративне слагалице која интригира и мотивише читалац се укључује у дешифровање скривених порука, иза политичке вирулентности анти-НАТО и анти-Запада, иза узастопних карактеристика свих 12 знакова, особина које

²⁴ Милорад Павић, *Mantia de stele. Ghid astrologic de ghicit*, превод Маријана Штефанеску, библиотека „Денисина полица”, Хуманитас, Букурешт 2008, 176.

нећете нигде наћи, уверавам вас да књига поседује савршену стилску вредност. Под звезданим плаштом леже минијатурни драгуљи.²⁵

У часопису *Supliment de cultură* књижевна критичарка Родика Григоре (Rodica Grigore) објавила је изузетно добро документовану и аргументовану хронику о Павићевом роману коју је илустративно назвала „Астролошки водич за аматере постмодерне књижевности”, упућујући заправо на детаљну анализу свих Павићевих дела која су „суштински постмодерна за Источну Европу”, или имајући у виду „аутора који је довео хипертекстуалност до крајњих последица”. Ауторка овог чланка од самог почетка у нијансама наводи идеје постмодернизма, онако како је овај правац схваћен и практикован на Западу: „... ако је, као што знамо, једна од најважнијих одлика постмодерне књижевности одбијање да преузме јасну позицију идеолошки дефинисану..., Павићево приповедање не ставља толико акценат на ово одбијање било какве идеологије колико на њено третирање у иронично-саркастичном кључу. Улог овог дела је значајна историјска истина, извештавање о прошлим догађајима, посебно кад је реч о искуству и историјској реалности, а конкретизовање на нивоу практиковања тако необичне фикције коју подешава српски писац шокира у првом реду на плану форме.”

Начин писања овог аутора показао се као суштински немиметички, изузимајући хронолошке аспекте његовог текста, као и оне који се односе на узрочно-последичне односе. А ову ствар реализује писац уз помоћ неочекиваног тока стратегија – одлично асимилованих! – књишки фантастичних. Српски књижевни критичари су говорили, у овом случају, о истинском „постмодернизовању фантастичног”, полазећи од ониричких ефеката које писац у дискусији зна како да употреби на изванредан начин. (...) Писац структурише неочекиван дијалог са читаоцем и истовремено ствара управо ону врсту читаоца-творца какав је потребан тексту. На тај начин, мноштво смисла и значења постаје значајно обележје Павићевог романа, „водич” или „астролошка претпоставка”, доказујући се тако као веома ефикасан водич за страствене читаоце склонне суптилним књижевним компликованим играма; постмодерним и не само њима.²⁶

²⁵ Разван Михај Настасе, „Iubirea scrisă în stele (Milorad Pavić, Mantia de stele. Ghid astrologic de ghicit)”, у часопису *Contrafort*, бр. 4 (162), април 2008.

²⁶ Родика Григоре, „Ghid astrologic pentru amatorii de literatură postmodernă”, у часопису *Cultura literară*, бр. 94, 7. X 2010.

„Звездани илаци. Астролошки приручник за неупућене”
– драматизовани роман

Године 2010. на сцени Малог позоришта у Букурешту изведена је представа на основу романа *Звездани илаци. Астролошки приручник за неупућене* са измењеним поднасловом, односно са синонимом за *приручник* у поднаслову у односу на роман (Астролошки *водич* за неупућене). Драматизацију, режију и музичку илустрацију потписали су режисерка Нона Чобану (Nona Ciobanu), а костиме је осмислила чувена модна дизајнерка Дојна Левинца (Doina Levintza). Иако је одиграно свега неколико представа, из објективних разлога утврђених дистрибуцијом, позоришни комад је пропраћен са неколико позоришних хроника, али углавном контрадикторних, што је знак да је Павић остао контроверзни писац. У том контексту, издвојили смо два мишљења. Позоришна критичарка Илеана Лукаћиу (Ileana Lucaci) поставила је на свој лични блог негативну критику под називом „Звездани плашт. Астролошки приручник за неупућене – жалосни спектакл”. Ауторка сматра да Милорад Павић као „угледна личност српске културе” заслужује да буде „читљивији” и да је неуспех позоришне представе искључиво кривица визије коју је имао редитељ који је „желео обиље метафора, симбола, које одређују прозу овог српског аутора, али је позоришна визуелизација збуњујућа за гледаоца који очекује пренос једне кохерентне, покретачке поруке”.²⁷

Није, међутим, истог мишљења позоришна критичарка Марина Роман (Marina Roman), која у хроници „Звездани плашт. Астролошки приручник за гатање – лепа представа”, након премијере 22. априла 2010. године, даје похвалне оцене за онлајн позоришни часопис *Yorick.ro*, не само на адресу драматизованог Павићевог текста: „Ерос и Танатос, рај и пакао, сан и стварност” (...) „роман који вреди поново прочитати”, „филозофска поема са нелинеарним приступом и готово интерактивно писање”, импресионира „јасноћом којом Нона Чобану сече текст и начином на који је успела да задржи поезију”.²⁸

²⁷ Илеана Лукаћиу, „Mantia de stele. Îndrumar astrologic pentru ghicit-un spectacol lamentabil la Teatrul Mic”, ileanalucaci.blogspot.com/.../mantia-de-stele-îndrumar-îndrumar.html/, 3. VII 2010.

²⁸ Марина Роман, „Mantia de stele. Îndrumar astrologic pentru ghicit-un spectacol frumos”, у позоришном онлајн часопису *Yorick.ro*, rubrica/cronica/special, бр. 24, 3. V 2010.

„Друго тело” – роман душе

Последњи роман Милорада Павића преведен на румунски језик је *Друго тело*.²⁹ Појављује се у издању издавачке куће „Паралела 45” у Букурешту 2009. године у преводу Маријане Штефанеску, којој је уручена (коначно) Награда за превод коју додељује Савез књижевника Румуније. Одједи романа су, међутим, скромни, како у писаној штампи, тако и у виртуелном облику, у форми маркера за књиге, те се тако „интеграла Павић” завршава готово у анонимности. Недуго потом, Павић ће се преселити у вечност, неправедно и болно заборављен.

Паралелна читања

Не можемо исто рећи за рецепцију Павићевих дела у академском свету, у којем су се стално појављивале студије³⁰, чланци³¹, научни радови³², истраживачки пројекти, предавања и универзитетски курсеви у књижевним часописима и специјализованим предавањима. Павићево дело било је и обавезно градиво у програму за мастер и докторске студије, чак и предмет докторских теза у којима су обрађиване предложене теме које се односе на неисцрпно Павићево стваралаштво.

Обратићемо пажњу на конзистентну студију *Baroc postmodern în opera lui Milorad Pavić* коју је елаборирала професорка Кармен Дарабуш³³ (Carmen Dărăbuș), а односи се на наративну структуру пищевог дела из перспективе постмодерног барока. Студија садржи четири есеја: „Реч и конструкција”, „Око из мреже речи”, „Езотеризам изласка из облика” и „У фантастичном додиру”.

²⁹ Милорад Павић, *Celălalt trup*, превод Маријана Штефанеску, библиотека „Фикција без граница”, Паралела 45, Букурешт 2009, 256.

³⁰ Octavia Nedelku, *Milorad Pavić și sindromul alexandrin*, у тому *Ipostaze (post)moderniste în literaturile sârbă și croată*, Editura Universității, București 2009, 189–209; Carmen Dărăbuș, *Baroc postmodern în opera lui Milorad Pavić*, у тому *În lumea ex-juugoslavă*, ed. Risoprint, Cluj–Napoca 2014, 13–49; Laurențiu Malomfălean, *Imaginarul oniric hypermodern. Visul în literatură perioadei 1968–2001*, Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj–Napoca, 2010; Cosmin Perța, *Literatură fantastică*, Universitatea din București, 2013.

³¹ Ioana Zirra, „A balkan millenarian hobby-horse of tales: Milorad Pavić’s star cape. An astrologic guide for amateurs. – A staging (abs)tract”, у часопису *University of Bucharest Review*, vol. I, nr. 2 (new series), 2011, p.75–83; Lucia Simona Dinescu, „Hypertextul: text în text...în text...în text...”, у часопису *Metaliteratura*, година XI, бр. 3–4 (27), Кишињев 2011, 87–101.

³² Carmen Dărăbuș, „Milorad Pavić, ‘Mantia de stele’ – Lumea ca ‘păpușă rusească’”, *Buletin științific*, fascicula Filologie, seria A, vol. XIX, Universitatea de Nord, Baia Mare 2010, 141–151.

³³ C. Dărăbuș, нав. дело.

у којима су један за другим анализирани романи *Унуџирац*ња *сирана ветра*, *Звездани њлаши*, *Друго њело* и *Предео сликан чајем*, а у којој ауторка истиче чињеницу да „постмодернизам Павића није књишког порекла, већ има много дубље корене у пролазном али протејски неухватљивом бароку” који се заснива на „реактуализованом надреализму” и да његово фантастично „добија ново значење кроз једну дезинхибицију у односу на класично приповедање”.

Интерактивно дело Миодрага Павића, без обзира на број превода, намењено је рафинираним читаоцима који уживају у изворној, чистој књижевности, којима ће требати доста година да пронађу излаз из лавиринта, али без којих би светска књижевност с краја XX века била много сиромашнија.